

דף שבועי

בס"ד

פרשת דברים, תשפ"ד, מספר 1581

תוכחה מסותרת – עיתויה, גדריה וגבולותיה יוסף אלישע

זו אפוא משמעות הציווי "הוֹכַח תּוֹכִיחַ" (וי' יט:ז). כלומר, שלא תלבין את פניו ברבים (רש"י, שם). ומה מאוד צריכים להיזהר הדרשנים שלא לנגוע בכבוד הבריות, ושלא להזכיר חטא שעשה איזה פרטי בתוך דרושם, כי דם ייחשב לדרשן ההוא, דם שפך, אלא גם כשיוכיח על עבירות שדשו בהם פרטי, יכבדהו וינשאהו תחילה כדי שיקבל התוכחה [...] אתה חכם, איש טוב, משובח ומפואר, ולא נאה לך מעשים כאלה, חזור בך כדי שתהיה שלם בכול ויהללו בשערים מעשיך!! (פלא יועץ, שם, עמ' תסא).

עם זאת, אם הדרך היחידה להסרת האיולת והרוע מן החוטא היא רק באמצעות ביושו, כשמדובר באדם קשה עורף, ואם התוכחה נובעת "מאהבה מסותרת בלב המוכיח וכוונתו ליישר דרכי המוכח" ולא לקנתרו, אזי דרך זו מותרת. כך פרשו אבן עזרא ובעל המצודות את הכתוב: "טוֹבָה תּוֹכַחַת מִגְלָה מֵאֵהָבָה מִסְתַּתֶּרֶת" (מש' כז:ה), שנראה לכאורה כמכחיש את הציטוט לעיל. כי רק באמצעות התוכחה והקטטה שיעשה האדם עם רעהו מתוך אהבתו תבוא התועלת יותר מאהבה מסותרת שאין בה רושם ואינה מועילה לתיקון האדם (רלב"ג, שם) שהרי -

הלבבות ישכילו בנעלם אם לאהוב אם לשנוא, כי כפי אשר יכין האדם לבו לאהוב חברו, כמו כן יתבונן לב חברו לאהוב אותו (אר"ח לשמ' לג:א).

אומנם, אם החוטא רשע, גם התוכחה המגולה ספק אם תועיל, כפי שמצאנו אצל משה עצמו בראשית דרכו. כשהוכיח את אבירם, שהכתוב קוראו "רשע" על שהרים יד על חברו דתן, מסופר: "וַיֹּאמֶר לְרָשָׁע: "לְמָה תִּכָּה רֵעֶךָ?" (שמ' ב:יג). תשובתו הייתה: "מִי שָׂמַךְ לְאִישׁ שֶׁרֹשָׁע עֲלֵינוּ?" (שם פס' יד). גם הלשנת דתן ואבירם לפרעה על משה שהרג את המצרי היא שגרמה למשה להיות נרדף מפני פרעה, ולברוח למדין למשך 60 שנה (עפ"י ילקוט הראובני). זוהי דוגמה מוחשית למאמר רבי יהודה בן תימא במשנה: "עַז פְּנִים לְגִיהֶזֶם" (אבות, ה:כ); חוצפתו וגאוותו אינן מאפשרות לו לקבל את התוכחה ולשוב בתשובה, ועל כן נותר הוא באיולתו וחזקה עליו שלא ישוב, אף יתגבר ברשעתו.

ב. "עַד מַתִּי תִשְׁתַּכְּרִין? הַסִּירִי אֶת יַיְגָד מֵעֲלֶיךָ?" (שמ"א א:יד) – תוכחת עלי לחנה

ישנם מקרים הפוכים, שבהם המוכיח אינו מפרש את המציאות נכונה. כך למשל, כשראה עלי הכוהן את חנה מתפללת כאשר "רק שִׁפְתֶיהָ נִעוֹת וקוֹלָהּ לֹא יִשְׁמָע, וַיִּחְשְׁבֶהָ עָלֵי לְשֹׁפְרָה" (שמ"א א:יג). עלי הוכיחה בשצף קצף: "עַד מַתִּי תִשְׁתַּכְּרִין? הַסִּירִי אֶת יַיְגָד מֵעֲלֶיךָ!" (שם פס' יד). אך היא לא החרישה, והעמידה אותו על

א. "וְלִמּוֹכִיחִים יִנְעַם, וְעֲלֵיהֶם תָּבֹא בְרַפְתְּ טוֹב" (מש' כד:כה)

כשם שהמקצועיות של בעל הלשון באה לידי ביטוי בבחירת מילותיו ובסגנון התנסחותו מתוך הכרת הלשון על בוריה, "תַּפּוּחֵי זָהָב גְּמֻשְׁפִּיּוֹת כֶּסֶף, דָּבָר דָּבָר עַל אַפְנֵי" (מש' כה:יא), כך המקצועיות של איש החינוך אמורה לבוא לידי ביטוי ביכולתו להוכיח את דבריו באופן שיתקבלו על לב שומעם ללא התנגדות, מתוך הבנה רגשית בינאישית של נפש השומע. בעל ה"פלא יועץ" כתב שמצווה זו מוטלת על כל פרט בחברה הישראלית ולא רק על חכם העיר "לא כן הדבר! אלא כל בר ישראל חייב להוכיח את חברו בראותו שעובר עבירה או שנמנע מלקיים מצווה"¹.

הפעם הראשונה שאנו מוצאים דברי תוכחה גלויה בתורה היא בתוכחתו של אברהם לאבימלך על אודות באר המים שגזלו עבדיו (בר' כא:כה). גם יצחק מוכיח את אבימלך ופיכול שר צבאו (בר' כו:כז), שהרי מעשה אבות – סימן לבנים. יעקב משמיע גם הוא דברי תוכחה בפני השבטים הראשונים: ראובן, שמעון ולוי, עד שיהודה נסוג אחור לשמע הדברים, ויעקב נצרך לקרבו בדברי ריצוי (בר' מט:א-ח, ופירוש רש"י לפס' ח). משה רבנו למד לקח מיעקב לעניין עיתוי התוכחה – לפני המוות. כך כשם שהוכיח יעקב לבניו בטרם פטירתו, כך הוכיח גם משה את בני ישראל במשך ל"ו ימים, מא' בשבט ועד ליום פטירתו בז' באדר. בנוסף, סגנון התוכחה הוא בהסתרה ובהצנע וכפי שאמר רבי יוחנן:

חזרנו על כל המקרא ולא מצינו מקום ששמו תופל ולבן, אלא הוכיחן על הדברים שתפלו על המן שהוא לבן... ועל מה שעשו במדבר פארן ע"י המרגלים.

כך פירש רש"י את כל המקומות האחרים הנזכרים בפסוק הראשון בפרשה:

במדבר – בשביל מה שהכעיסוהו בהיותם במדבר, שהרי כעת הם בערבות מואב, "בערבה" – "שחטאו בבעל פעור בשטים בערבות מואב", מול סוף" – על מה שהמרו בים סוף, בבואם לקראתו ובנוסעם ממנו. "אלה הדברים" – "לפיכך סתם את הדברים והזכירם ברמז מפני כבודן של ישראל" (רש"י לדברים א:א).

* יוסף אלישע הוא ד"ר ללשון ומרצה במכללת "אורות ישראל", רחובות, ומחבר סדרת הספרים: "תהיינה לראש עמכם" על פרשיות השבוע.

** המאמר מוקדש לע"נ הורי היקרים: ר' עמרם אלישע בן שמחה ויהודית בת בטיה לבית מימון ז"ל.
1 הרב אליעזר פאפו, פלא יועץ, דף תס, הערך: תוכחה.

(1) דעת רב: "עד הכאה". כלומר, עד שהחוטא, שאינו מוכן לקבל דברי תוכחה, ירים ידו מחמת כעסו ויכה את מוכיחו. (2) דעת שמואל: "עד קללה". (3) דעת בן עזאי: "עד נזיפה". כלומר, עד שהזולת יזוף במוכיח ויביישו (ערכין טז ע"ב). המהר"ל מפראג מסביר את ההדרגתיות שבדעות המובאות לעיל: ההכאה היא פעולה המופנית אל הכוחות הגופניים של האדם ותו לא. לעומת זאת הקללה מופנית לנפש, "שהקללה היא דבוקה בנפש". בניגוד למכה פיזית שכאבה חולף והאדם נרפא ממנה, הקללה היא פגיעה נפשית שיכולה לחזור לתודעת האדם מעת לעת, וביותר הנזיפה – היא הלבנת פני המוכיח.

כי זהו נקרא נזיפה כאשר מבייש את פניו שהוא צלם א-לוהים, ודבר זה חמור הוא יותר מקודמו משום שהוא נוגע בצלם א-לוהים שבאדם... ודבר זה הוא ביטול הצלם שמקבל בושה בגללו והוא ביטול האדם לגמרי! (מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב התוכחה, פרק ב).

זו אף זו: הגמרא במסכת שבת מפרטת אחת עשרה סיבות שבעטיין חרבה ירושלים. **רב עמרם** תולה את החורבן בהימנעות מן התוכחה: "לא חרבה ירושלים, אלא בשביל שלא הוכיחו זה את זה ו**כבשו פניהם בקרקע**" (=העמידו פני אנשים מהורהרים השקועים במחשבות עמוקות. שבת קיט ע"ב). ביטוי זה מופיע גם במשפט שערך שמעון בן שטח לינאי המלך מול אחד העם. כאשר שאל את חבריו לדין אם אינם יראים לטפוט את המלך ואם לא יהדרו פני גדול, השיבוהו שאכן אינם יראים מפניו ולא יהדרוהו, אך ברגע האמת **"כבשו פניהם בקרקע"** מאימת המלכות. אף הוא השיבם בתוכחה רועמת: "בעלי מחשבות אתם, יבוא בעל מחשבות ויפרע מכם, מיד בא גבריאל וחבטן בקרקע, ומתו (סנהדרין יט ע"ב; תנחומא). וחזר רבי שמעון בן שטח ושפט את ינאי המלך!"

במקום שיש חילול השם גם התלמיד יכול וצריך להוכיח לרבו, כפי שמצאנו אצל רבי מאיר שהיה המלך אחר רבו אלישע בן אבויה שהיה רכוב על הסוס ביוה"כ שחל להיות בשבת. אמר לו אלישע: "מאיר, חזור לאחריך, שכבר שיערתי בעקבי סוסי עד כאן תחום שבת". אמר לו רבי מאיר: "אף אתה חזור בך!" (חגיגה טו ע"א). טעותו של אלישע שלא לקח עצתו וששמע לבת הקול שמאחורי הפרגוד: "שובו בנים שובבים, חוץ מאחורי", שהרי ימין ה' פשוטה לקבל תשובתו ונעשה ראש מתיבתא של בעלי תשובה בגן עדן העליון.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא

לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של

אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע

בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

טעותו: "לא אדני! אשה קשת רוח אנכי ויין ושכר לא שתייתי! ואשפך את נפשי לפני ה'" (שם פס' טו). משמעות דבריה: 'לא אדון אתה, ואין השכינה ולא רוח הקודש שורה עליך, שאתה חושדני בדבר זה, שדנתני לכף חובה ולא דנתני לכף זכות? ואיך לא ידעת שאישה קשת-רוח אנוכית?' מכאן, שאם נאמרת לאדם תוכחה שלא בצדק, עליו להשיב למוכיחו ולהעמידו על טעותו (ברכות לא ע"ב).

כאן המקום לציין, כי הפועל "ויחשבה" בצירוף הכינוי החבור של הנסתרת מופיע שלוש פעמים במקרא: פעם אחת אצל אברהם: "והאמן בה" ויחשבה לו צדקה" (בר' טו:1), פעם שנייה אצל יהודה ותמר: "ויראה יהודה ויחשבה לזונה" (שם לח:טו) ופעם שלישית בנידון דידן. ברמה הסגנונית, המכנה המשותף לשלוש ההיקרויות הללו הוא שכשם שנחשדה תמר על לא עוול בכפה כך נחשדה חנה לשיכורה לחינם, וזכו שתיהן שנחשב להן החשד החינמי לצדקה וחסד כאברהם, שהובטחה לו פרייה ורבייה ככוכבי השמיים (שם טו:ה), והן ילדו בנים טובים וישרים: פרץ וזרח בני תמר שיצאו מהם מלכים ונביאים ובראשם דוד המלך, וחנה שיצא ממנה שמואל הנביא, שהיה שקול כנגד משה ואהרן. על כן ייחל רבי יוסי ש"יהא חלקי עם מי שחושדין אותו ואין בו" (בעל הטורים לבר' טו:1).

ועוד, ישנם שני כתובים עוקבים העוסקים בחובת התוכחה ומתן מענה לכסיל ולאוויל הבטוח שהוא הוא החכם והצודק. שני הכתובים נראים לכאורה כמכחישים זה את זה. כתוב אחד אומר: "אל תען כסיל כאולתו פן תשנה לו גם אתה", והכתוב שאחריו אומר: "ענה כסיל כאולתו" וכקודמו גם נימוקו בצידו: "פן יהיה חכם בעיניו!" (מש' כו:ד-ה). הגמרא מחלקת בין דברי תורה שצריך להשיב עליהם וללמד לטועים, לעומת דברים בעלמא שעדיף שלא להתייחס אליהם (שבת ל ע"ב). רש"י מתייחס לשני ההיבטים בברירה אם להשיב או לחדול: תוכן האמירה ומטרתה – בדברי ריב ומדון, עדיף שלא תשיב, כי אם תענהו בהכרח אתה יורד לרמתו ומשחק לידיו, וזה בדיוק מה שהוא רוצה; להגייז ולגרורם לך להתקוטט עימו. אבל הבא להסינתך לרעה – הודע לו איוולתו! שאם לא תענה לו יהיה לחכם בעיני עצמו. בנוסף, בעל המצודות מתייחס גם לצד התדמיתי כשהדבר נעשה לעיני קהל, שאין הם מבחינים בדקויות בין אמירותיך לאמירותיו ויחשבוך לכסיל כמוהו, כי לא ייתכן ששניכם צודקים, וכי אין דרך החכמים להתקוטט זה עם זה. אבל בדברי תורה עליך להשיבו ולהראות לו את טעותו, כי אם תחדל מלהשיב לו יחשוב בליבו שלא מצאת מענה. באופן זה לא תיחשב כמוהו בעיני העם כי יראו הכול שדבריו איוולת ודברך בהשכל (רלב"ג, שם).

ג. מעגלי התוכחה וגבולותיה

לכל אדם בעולם יש תפקיד ומעמד מסוים, והוא חייב להוכיח את האנשים הסרים למרותו ע"פ המעגלים החברתיים שהוא שותף בהם או חולש עליהם. כך דרשו רבותינו בגמרא (שבת נד ע"א):

כל מי שאפשר למחות לאנשי ביתו ולא מיחה – נתפס על אנשי ביתו; באנשי עירו – נתפס על אנשי עירו; בכל העולם כולו – נתפס על כל העולם כולו.²

בנוסף עולה השאלה: עד כמה היא חובת התוכחה? ומתי האדם המוכיח יכול לומר שיצא ידי חובתו כשאין הזולת חפץ לשמוע בקולו? שלוש דעות הובאו בגמרא:

2 וכן כתב ה"אור החיים" שזוהי תביעתו של משה רבנו מישראל לפני מותו, שכל אחד יתחייב להיות ערב ומוכיח לסביבתו בהתאם לכוח השפעתו (רחב"ע לפר' ניצבים: כט:ט).